

بررسی میزان کاربرد انواع منابع اطلاعاتی در پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان کارشناسی ارشد دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه اصفهان در سال‌های ۱۳۷۴-۱۳۷۶

حمیدرضا خسروی تاج^۲

چکیده: این پژوهش با روش تحلیل استنادی، مآخذ پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان دوره کارشناسی ارشد رشته علوم تربیتی در دو گرایش برنامه‌ریزی و مدیریت آموزشی را مورد مطالعه قرار داده است. به عبارت دقیق‌تر الگوی رفتار علمی دانشجویان و گرایش مزبور در دوره کارشناسی ارشد دانشکده علوم تربیتی دانشگاه اصفهان در سال‌های ۱۳۷۴-۱۳۷۶ در چگونگی استفاده از منابع علمی بررسی شده است. در ۳۸ پایان‌نامه ۲۲۴۲ استناد وجود دارد. بالاترین میزان استناد یعنی ۷۵/۶۹ درصد به کتاب‌ها اختصاص دارد و ۸۲/۳۸ درصد از استنادها به زبان فارسی است. پربسامدترین منبع، فصلنامه تعلیم و تربیت است. بیشترین بسامد در منابع فارسی مربوط به سال ۱۳۷۳، و در منابع لاتین مربوط به سال ۱۹۹۰ است. میانگین کل استناد ۵۹ منبع در هر پایان‌نامه است.

مقدمه

پایان‌نامه‌ها در میان انواع مدارک از ارزش علمی و پژوهشی خاصی برخوردارند^(۱). پایان‌نامه‌ها یا رساله‌ها و به تعبیر مرحوم دهخدا، تز، موضوعی که در مدارس عالی‌ه طرح می‌کنند

۱. برگرفته از: حمیدرضا خسروی تاج، "تحلیل استنادی مآخذ پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان کارشناسی ارشد دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه اصفهان در سال‌های ۱۳۷۴-۱۳۷۶". به راهنمای دکتر عباس حری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، ۱۳۷۷.

۲. کارشناس ارشد اطلاع‌رسانی کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان

و به ثبوت آن می‌پردازند یکی از ابزارهای تحقیقاتی است که با وجود اینکه حاوی جدیدترین و پیشرفته‌ترین اطلاعات علمی - تخصصی است، در کشور ما و در کمک به محققان و متخصصان رشته‌های مختلف علوم و فنون ناشناخته باقی مانده‌اند^(۲). پایان‌نامه‌ها یکی از مهم‌ترین انواع منابع اطلاعاتی هستند که به جهات مختلف از اهمیت علمی و پژوهشی خاصی برخوردارند و از طرفی اولین حرکت پژوهشی جدی دانشجویان در دوره تحصیلات تکمیلی دانشگاه به شمار می‌آیند، و از طرف دیگر می‌توان آنها را به مثابه کاری نهایی ارزیابی کرد. زیرا همین فعالیت پژوهشی برآیند کل یافته‌های دانشجوی در طول دوره تحصیلی است^(۳). اغلب این رساله‌ها مبتنی بر نوع خاصی از شیوه‌های تحقیقی با توجه به رویه‌های علمی در موضوعی ویژه تحت راهنمایی و مشورت اساتید مجرب به نگارش می‌آید و از طرفی ویژگی ژرف‌نگری و تنگ‌بودن دامنه کار، سبب شده است تا پایان‌نامه‌ها را از دو دیدگاه در رشته‌های مختلف دانشگاهی و پژوهشی مورد توجه قرار دهند. یکی به عنوان مدرک مفید پژوهشی (به اعتبار متن تحقیقی) و دیگری به مثابه نوعی کتابشناسی تخصصی (به اعتبار فهرست مآخذ پایانی)^(۴).

با توجه به اهمیت پایان‌نامه‌ها می‌توان گفت، زمانی پایان‌نامه از اهمیت و اعتبار برخوردار است و می‌تواند رسالت تحقیقی و پژوهشی خود را خوب ایفا کند، که نویسندگان پایان‌نامه‌ها شناخت کافی از منابع منتشر شده در آن زمینه داشته باشند و حتی المقدور سعی کنند تا از منابع مهم، اصیل، و معتبر استفاده کنند. با بررسی منابع مورد استفاده در پایان‌نامه‌ها، میزان استناد به منابع مختلف، مشخص و به این ترتیب صحت مطالب پایان‌نامه‌ها روشن می‌شود.

از سوی دیگر با بررسی این منابع، منابع مشترک مورد استفاده در پایان‌نامه‌ها مشخص می‌شود و به وسیله تعیین بسامد منابع مورد استفاده در زمینه‌های موضوعی یکسان، منابع مهم و معتبر موجود در هر زمینه موضوعی از نظر نویسندگان پایان‌نامه‌ها و اساتید راهنما آشکار می‌شود. همچنین منابعی که بیشترین ارجاع و استناد را در پایان‌نامه‌ها دارند کشف می‌شود و از طرف دیگر یافته‌های فوق می‌تواند در برنامه‌ریزی و مجموعه‌سازی کتابخانه دانشکده علوم تربیتی و حتی کتابخانه‌های دیگر دانشگاه، و در به کارگیری مفیدتر بودجه موثر باشد، زیرا اعتقاد اساسی آن است که منابع و مراجعی که در نوشتن کتاب‌ها و نشریات ادواری مورد استفاده قرار گرفته‌اند، معرف خوبی برای الگوی استفاده از کتاب‌ها و مجله‌ها در کتابخانه هستند^(۵).

یکی از روش‌های اندازه‌گیری میزان اعتبار یک منبع، تعداد دفعاتی است که به آن منبع استناد شده است. همچنین هر قدر پایان‌نامه‌ها در تعداد بیشتری از منابع مشترک باشند آن پایان‌نامه‌ها از لحاظ محتوایی به هم نزدیک‌ترند.

با توجه به مطالب مطرح شده مسئله‌ای که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته وضعیت استفاده از منابع در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته علوم تربیتی در دو گرایش برنامه‌ریزی

آموزشی و مدیریت آموزشی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی در دانشگاه اصفهان بین سال‌های ۱۳۷۴-۱۳۷۶ از لحاظ نوع منبع، زبان، پوشش زمانی، تعیین میزان بسامد آنها و کشف روابط موجود میان متن پایان‌نامه‌ها و مأخذ آنهاست. جامعه مورد مطالعه شامل ۳۸ عنوان پایان‌نامه است که در مجموع ۲۲۴۲ استناد را دربرمی‌گیرد و ۲۱ عنوان مربوط به گرایش برنامه‌ریزی آموزشی و ۱۷ عنوان باقی مانده مربوط به گرایش مدیریت آموزشی است.

لازم به ذکر است که انتخاب سه سال مورد بررسی به این دلیل است که فارغ‌التحصیلی گرایش مدیریت آموزشی از سال ۱۳۷۴ شروع شده است و همچنین به دلیل اینکه می‌بایست پایان‌نامه‌های دوگرایش فوق با هم مقایسه شوند و محدوده زمانی مشابهی داشته باشند، جامعه مورد مطالعه در فاصله زمانی سال ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۶ انتخاب شده است.

پرسش‌های اساسی پژوهشی

۱. بسامد استفاده از انواع منابع چگونه است؟
۲. نسبت زبانی منابع مورد استفاده به چه صورتی است؟
۳. پربسامدترین منابع مورد استفاده در پایان‌نامه‌های مورد بررسی کدامند؟
۴. پوشش زمانی منابع مورد استفاده چگونه است؟
۵. حد اشتراک در پایان‌نامه‌های دوگرایش مورد بررسی چقدر است؟
۶. میانگین تعداد استنادها در هر پایان‌نامه و در کل پایان‌نامه‌ها چقدر است؟

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل استنادی^۱ استفاده شده است. تحلیل استنادی به‌عنوان زیر مجموعه‌ای از روش کتاب‌سنجی^۲ محسوب می‌شود یا به عبارتی شیوه‌ای آماری است که به منظور اندازه‌گیری اهمیت نسبی نشریات طرح‌ریزی شده است و لی به لحاظ کارایی بالایی که دارد، علاوه بر مجلات برای شکل‌های دیگر منابع اطلاعاتی از جمله پایان‌نامه‌ها نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد.

مطالعات در زمینه تحلیل استنادی برای اولین بار در سال ۱۹۲۷ توسط گراس و گراس^۳ انجام پذیرفت و سپس توسط براون^۴، گارفیلد^۵، مارتین^۶ و دیگران دنبال گردید (۶).

فرضی که بنیان روش‌های مختلف تحلیل استنادی قرار گرفته و احکام متعدد و متنوعی را سبب شده این است که میان "سند" و "متن" نوعی رابطه محتوایی وجود دارد و متن، کم و بیش

1. Citation Analysis

2. Bibliometrics

3. P.L.K. Gross & E.M. Gross

4. C.H. Brown

5. E. Carfield

6. Martin

به همان موضوعی می‌پردازد که سند به آن پرداخته است^(۷).
در این پژوهش امکان نمونه‌گیری به دلیل عدم قابلیت تعیم یافته‌های حاصل از نمونه‌ها به سایر موارد جامعه آماری وجود نداشته، و به همین دلیل کل جامعه مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

در باب تحلیل و مطالعه استنادی در داخل و خارج کشور کارهای متعددی انجام شده است که به بررسی بعضی از آنها می‌پردازیم:

الف. پیشینه در ایران

شهرآذر موسوی در پژوهش خود به بررسی وضعیت استنادهای ۱۹۲۵ مقاله سرگذشتنامه پرداخته و به این نتیجه دست یافته است که شرح حال نویسان به کتاب بیش از مقاله عنایت داشته‌اند و منابع حاوی شعر و تذکره و تاریخ پر مراجعه‌ترین سندهای شرح حال نویسی محسوب می‌شوند^(۸).

عباس حری در بررسی که از پیشینه‌های مورد استفاده در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد اطلاع‌رسانی پزشکی از آغاز تا پایان نیمه اول سال ۱۳۷۵ با استفاده از روش تحلیل استنادی انجام داده، نشان داده است که از تعداد ۱۰۳۲ پیشینه در ۸۶ پایان‌نامه مورد اشاره، به‌طور میانگین به هر پایان‌نامه ۱۲ پیشینه و از کل تعداد پیشینه‌ها، ۷۲۶ مورد به انگلیسی (۸/۴۵) و ۳۰۶ مورد به فارسی (۳/۵۵) اختصاص داشته و بیشترین استناد با ۶۷۷ عنوان (۶۶ درصد) به مقالات و بقیه به ترتیب به پایان‌نامه (۱۵ درصد)، کتاب (۱۳ درصد) و گزارش (۶ درصد) اختصاص یافته است. از نظر زمانی میانگین کل فاصله‌های زمانی پیشینه‌ها به تفکیک انگلیسی و فارسی به ترتیب ۱۰/۹ سال برای انگلیسی و ۷/۵ سال برای فارسی بوده است. تراکم فاصله زمانی نیز در یک تقسیم‌بندی ۵ ساله مربوط به فاصله ۶ تا ۱۰ سال است. دگرگونی‌ها در فاصله پیشینه‌های انگلیسی ناهمگون بوده و از نظام و ترتیب خاصی پیروی نمی‌کند، و حال آنکه در پیشینه‌های فارسی فاصله زمانی به‌طور نسبی کاهش داشته است؛ خصوصاً فاصله سال ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۵ نزدیک به سه برابر کاهش نشان می‌دهد. در مورد حد اشتراک، ۸۸ درصد پیشینه‌های انگلیسی و ۸۶ درصد پیشینه‌های فارسی تنها در یک پایان‌نامه ظاهر شده است. ۷ درصد انگلیسی و ۸ درصد فارسی در ۲ پایان‌نامه، ۱/۶ انگلیسی و ۱/۹ فارسی در ۳ پایان‌نامه درج شده‌اند. حد اشتراک بالا را در پیشینه‌های فارسی بیشتر می‌توان مشاهده نمود^(۹).

فردین کولائیان با تحلیل استنادی مقالات نشریه آرشيو مؤسسه رازی به بررسی الگوی رفتار

علمی محققان مؤسسه رازی در چگونگی استفاده از منابع علمی پرداخته است. در ۵۴۵ عنوان مقاله ۶۱۷۳ استناد آمده است. بالاترین میزان استناد یعنی ۸۳/۱۲ درصد مربوط به نشریات ادواری است. ۶۲/۵۴ درصد از استنادها به زبان انگلیسی است. تعداد ۲۲ عنوان نشریه در سه گروه اول براساس قانون برادفورد، ۴۳/۲۱ درصد از استنادها را به خود اختصاص داده‌اند. نشریات ادواری با ۱۵/۲۸ سال بالاترین و پایان‌نامه‌ها با ۵/۷۱ سال، پایین‌ترین میانگین نیمه عمر را دارند. میانگین کل استناد، ۱۱/۳ منبع در هر مقاله است (۱۰).

ب. پیشینه در خارج از ایران

پوپویچ در پژوهش خود ۲۸۰۵ استناد مربوط به ۳۱ پایان‌نامه را برمبنای شکل نشریه، عنوان مجله، موضوع، فاصله زمانی، زبان و ناشران مورد تحلیل قرار داده است. پایان‌نامه‌ها از میان رساله‌های دکترای رشته‌های بازرگانی و مدیریت دانشگاه ایالتی نیویورک در بوفالو و نیز رساله‌های هیأت علمی این دانشگاه که از دانشگاه‌های دیگر فارغ‌التحصیل شده‌اند انتخاب شده است. داده‌های مربوط به دسترس‌پذیری موارد استناد شده در کتابخانه‌های دانشگاه مزبور گردآوری شده است. نتایج بدست آمده حاکی از آن است که:

۱. نزدیک به ۵۰ درصد از ۶۲ عنوان در کتابخانه‌های دانشگاه موجود است.
۲. موضوعات متعلق به تک‌نگاشته‌ها و نشریات ادواری به ۶۲ عنوان ارجاع شده است.
۳. موضوعات متعلق به تک‌نگاشته‌ها و نشریات ادواری در مجموع به رده (HB) تا (HJ) رده‌بندی‌کنگره مربوط می‌شوند.
۴. ۷۰ درصد ارجاعات به منابع کمتر از ۱۰ سال داده شده است.
۵. تقریباً همه موارد استنادشده به زبان انگلیسی بوده است.
۶. نوع ناشر بسته به شکل نشریه متفاوت بوده است.
۷. کتابخانه‌های دانشگاه مزبور بیش از ۸۵ درصد مواد مورد استناد را دارا هستند (۱۱).

لعل در پژوهش خود تعداد ۲۲ پایان‌نامه دوره دکتری گروه خاکشناسی دانشگاه کشاورزی راجند را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده که از تعداد ۴۳۶۱ استناد، تعداد ۳۱۶۱ استناد (۷۲/۵ درصد) به نشریات ادواری، ۳۷۹ (۸/۷ درصد) به انتشارات دولتی، ۲۹۲ (۶/۷ درصد) به کتاب، ۲۳۹ (۵/۵ درصد) به دستورالعمل‌ها و ۱۶۷ (۳/۸ درصد) به آگاهی‌نامه و ۱۲۳ استناد (۲/۸ درصد) به پایان‌نامه‌ها بوده است (۱۲).

زیب در تحقیق خود بیان می‌کند که تهیه آمار استنادی دانشکده‌ای براساس پروژه سال ۱۹۹۳ افزایش یافته و در تمام زمینه‌های تخصصی دانشکده‌ای این آمار به‌دست آمده است. تنها در

زمینه علوم زمین‌شناسی کاری صورت نگرفته است. مجموعه‌ای از ۲۱۲۷ تحلیل استنادی دانشکده‌ای به مجلات و ۱۲۰۸ تحلیل استنادی مجلات به پایان‌نامه‌ها و رساله‌های تحصیلی از سال ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۳ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. برای درک ارتباط ارزش هر عنوان به هر گروه، کارایی سلسله مراتبی کندال به کار گرفته شده است تا ارتباط میان متغیرها اندازه‌گیری شود. همچنین برای استفاده بهتر از آمارهای مرتبط، توجه به سازماندهی و محاسبات دقیق را می‌طلبد. در این ارتباط، داده‌های استنادی دیگری که به چاپ رسیده‌اند مورد بهره‌برداری نیز قرار گرفته است. از جمله مک‌کین^۱ و بابیک^۲ مطالعه‌ای در زمینه مجموعه زیست‌شناسی در تمپل^۳ نوگا^۴ و درکسن^۵ داشته‌اند و هانر^۶ در زمینه‌های زمین‌شناسی در دانشگاه لوس‌آنجلس در کالیفرنیا و استانفورد مطالعه نموده است. در این مطالعات ارتباط مثبتی وجود دارد و مطالعات انجام گرفته در کالیفرنیا به دلیل استفاده از آمار مربوط به گزارش‌ها، ارزش آماری کمتری را داراست. با توجه به ده عنوان پایان‌نامه و رساله که بیشتر مورد استناد قرار گرفته بودند پیش‌بینی مؤثری از عناوین دانشکده‌ای نمی‌کند. و سهم قابل ملاحظه‌ای از ۱۲-۱۵ عنوان دانشکده‌ای در ۴۰ عنوان بیشتر نمایان شده است که توسط دانشجویان مورد استفاده قرار گرفته است. به‌طور کلی نمونه‌های پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها سهم دانشکده‌ای را ۷۰ درصد (یا به عبارتی ۴۰ عنوان) بیان می‌کند^(۱۳).

جدول ۱ گویای آن است که از ۱۰۰ درصد منابع استناد شده در دو گرایش، ۵۱/۶۵ درصد مربوط به ۲۱ پایان‌نامه با گرایش برنامه‌ریزی آموزشی و ۴۸/۳۵ درصد باقی مانده مربوط به پایان‌نامه‌ها با گرایش مدیریت آموزشی است. همچنین از کل استنادها ۷۵/۶۹ درصد مربوط به کتاب‌ها است که از این مقدار ۳۷/۲۹ درصد مربوط به گرایش برنامه‌ریزی آموزشی و ۳۸/۴۰ درصد مربوط به گرایش مدیریت آموزشی است. در این مورد میزان استفاده از کتاب‌ها در گرایش مدیریت آموزشی بیشتر است و ۱۴/۲۷ درصد به مجلات و روزنامه‌ها و ۱۰/۰۴ درصد باقی مانده مربوط به سایر انواع منابع اطلاعاتی است که برعکس کتاب‌ها که در گرایش مدیریت آموزشی میزان بیشتری مورد استفاده قرار گرفته، در مورد مجلات و روزنامه‌ها و سایر انواع منابع اطلاعاتی می‌توان گفت میزان درصد استفاده شده در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی بیشتر از گرایش مدیریت آموزشی است.

1. Mc Cain

2. Bobick

3. Temple

4. Noga

5. Derksen

6. Haner

بسامد استفاده از انواع منابع

جدول ۱. فراوانی اسنادها به تفکیک نوع منابع و گرایش در پایان‌نامه‌های مورد بررسی به نسبت مجموع اسنادها

گرایش	فراوانی متون	فراوانی اسنادها	مجموع درصد تست به کل اسنادها		کتاب‌ها		مجلات و روزنامه‌ها		سایر انواع	
			درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
ب.آ.	۲۱	۱۱۵۸	۵۱/۶۵	۸۳۶	۳۷/۲۹	۱۸۱	۸/۰۷	۱۴۱	۶/۲۹	۱۴۱
م.آ.	۱۷	۱۰۸۴	۴۸/۳۵	۸۶۱	۳۸/۴۰	۱۳۹	۶/۲۰	۸۴	۳/۷۵	۸۴
جمع	۳۸	۲۲۴۲	۱۰۰	۱۶۹۷	۷۵/۶۹	۳۲۰	۱۴/۲۷	۲۲۵	۱۰/۰۴	۲۲۵

نسبت زبانی منابع مورد استفاده

بررسی زبان‌های منابع مورد استناد در کلیه پایان‌نامه‌های مورد بررسی مبین آن است که میزان استفاده از متون فارسی بسیار بیشتر از متون زبان‌های دیگر است. یعنی ۱۸۴۷ استناد (۸۲/۳۸ درصد) به منابع فارسی اختصاص دارد و پس از آن به ترتیب زبان انگلیسی با ۳۹۱ استناد (۱۷/۴۴ درصد) در مرتبه دوم و سایر زبان‌ها (عربی، فرانسه و آلمانی) با ۴ استناد (۰/۱۸ درصد) در مرتبه آخر قرار دارد (جدول ۲).

جدول ۲. فراوانی اسنادها در کلیه پایان‌نامه‌های مورد بررسی براساس زبان منبع مورد استناد به تفکیک گرایش

گرایش زبان	برنامه‌ریزی آموزشی		مدیریت آموزشی		جمع	
	تعداد اسنادها	درصد نسبت به مجموع اسنادها	تعداد اسنادها	درصد نسبت به مجموع اسنادها	تعداد اسنادها	درصد نسبت به مجموع اسنادها
فارسی	۱۰۰۵	۴۴/۸۳	۸۴۲	۳۷/۵۶	۱۸۴۷	۸۲/۳۸
انگلیسی	۱۵۰	۶/۶۹	۳۴۱	۱۰/۷۵	۳۹۱	۱۷/۴۴
سایر زبان‌ها	۳	۰/۱۳	۱	۰/۰۴	۴	۰/۱۸
جمع	۱۱۵۸	۵۱/۶۵	۱۰۸۴	۴۸/۳۵	۲۲۴۲	۱۰۰

پرسامدترین منابع مورد استفاده

به‌طور کلی از میان منابع فارسی بیشترین بسامد در مرتبه اول مربوط به نشریه فصلنامه تعلیم و تربیت با ۵۵ بار تکرار و پس از آن به ترتیب نشریه مدیریت در آموزش و پرورش و کتاب سلیمی^(۱۴) به ترتیب با ۴۳ و ۳۲ بار تکرار مرتبه دوم تا سوم را به خود اختصاص داده‌اند. البته از میان منابع لاتین (انگلیسی، فرانسه، آلمانی) بیشترین تکرار به کتاب "مقدمه‌ای بر روش تحقیق در آموزش و پرورش" تألیف آری^(۱۵) با ۱۱ بار تکرار مربوط می‌باشد.

پوشش زمانی منابع مورد استفاده

اکثر منابع مورد استناد دارای تاریخ نشر هستند و تنها ۴۰ استناد که اکثراً مربوط به منابع فارسی و عربی است فاقد تاریخ نشر می‌باشند. البته می‌توان گفت که در میان منابع فارسی، سال ۱۳۷۳ با ۲۶۴ استناد بیشترین بسامد و سال ۱۹۹۰ با ۳۶ استناد در میان منابع لاتین بیشترین میزان را نشان می‌دهند (جدول ۳).

جدول ۳. توزیع فراوانی استنادهای پایان‌نامه‌های مورد بررسی براساس تاریخ نشر به تفکیک گرایش و زبان

کل	فراوانی استنادهای بدون تاریخ نشر		فراوانی استنادهای دارای تاریخ نشر		گرایش
	فارسی و عربی	لاتین	فارسی و عربی	لاتین	
۱۱۵۸	۲۳	۵	۹۸۳	۱۴۷	ب.آ
۱۰۸۴	۱۱	۱	۸۳۲	۲۴۰	م.آ
۲۲۴۲	۳۴	۶	۱۸۱۵	۳۸۷	مجموع
۲۲۴۲	۴۰		۲۲۰۲		مجموع

حد اشتراک در پایان‌نامه‌های دوگرایش

بیشترین حد اشتراک میان کتاب‌های فارسی و عربی با ۶۰۵ استناد، و پس از آن میان مجلات و روزنامه‌های فارسی و عربی با ۱۲۷ استناد است و در مرتبه سوم کمترین حد اشتراک میان سایر انواع منابع اطلاعاتی فارسی و عربی با ۱۰ استناد می‌باشد. البته همین ترتیب در مورد منابع لاتین نیز صادق است (جدول ۴).

جدول ۴. حد اشتراک کلیه منابع مورد استفاده در پایان‌نامه‌های مورد بررسی به تفکیک نوع منبع

کل	سایر انواع		مجلات و روزنامه‌ها		کتاب‌ها		گرایش
	فارسی و عربی	لاتین	فارسی و عربی	لاتین	فارسی و عربی	لاتین	
۱۱۵۸	۱۲۲	۱۹	۱۶۴	۱۷	۷۲۱	۱۱۵	ب.آ
۱۰۸۴	۴۴	۴۰	۱۰۵	۳۴	۶۹۳	۱۶۸	م.آ
۷۷۳	۱۰	۳	۱۲۷	۹	۶۰۵	۱۹	حد اشتراک
۳۴/۴۸	۰/۵۸		۶/۰۷		۲۷/۸۳		درصد حد اشتراک

۶ میانگین استنادها

به‌طور کلی از ۲۲۴۳ سند در ۳۸ پایان‌نامه مورد بررسی به هر پایان‌نامه ۵۹ استناد تعلق می‌گیرد. از کل تعداد استنادها، ۱۸۴۹ مورد به فارسی و عربی و ۳۹۳ مورد به لاتین اختصاص داشته است که بدین ترتیب میانگین استنادهای فارسی و عربی ۴۸/۶۶ و لاتین ۱۰/۳۴ در هر

پایان نامه است. به عبارت دیگر میزان استفاده از استنادهای فارسی و عربی حدود ۴/۵ برابر استنادهای لاتین است (جدول ۵).

جدول ۵. توزیع فراوانی و میانگین استنادهای کلیه پایان نامه‌های مورد بررسی به تفکیک گرایش

گرایش	فراوانی متون	کل استنادها			
		تعداد	میانگین	فارسی و عربی	میانگین
ب.آ.	۲۱	۱۱۵۸	۵۵/۱۴	۱۰۰۷	۴۷/۹۵
م.آ.	۱۷	۱۰۸۴	۶۳/۷۶	۸۴۲	۴۹/۵۳
جمع	۳۸	۲۲۴۲	۵۹	۱۸۴۹	۴۸/۶۶

نتیجه گیری

بررسی فراوانی استنادها با توجه به نوع منابع در کلیه پایان نامه‌های مورد بررسی نشان می‌دهد که استناد به کتاب‌ها نسبت به سایر انواع منابع، به گونه‌ای آشکار بیشتر بوده است. به طوری که از کل استنادها، ۱۶۹۷ سند (۷۵/۶۹ درصد) به کتاب‌ها اختصاص دارد، که این امر ممکن است به دلیل سهل الوصول بودن دسترسی به کتاب‌ها باشد تا دسترسی به مجلات و روزنامه‌ها و یا سایر انواع منابع اطلاعاتی از قبیل پایان نامه‌ها، طرح‌ها و گزارش‌ها، تحقیقات و غیره. البته نسبت استفاده از کتاب‌ها در گرایش مدیریت آموزشی با ۸۶۱ استناد (۳۸/۴۰ درصد)، بیشتر از گرایش برنامه‌ریزی آموزشی است و استناد به مجلات و روزنامه‌ها با ۳۲۰ استناد (۱۴/۲۷ درصد) کمتر از یک پنجم استناد به کتاب‌ها را به خود اختصاص داده اما از لحاظ استفاده از مجلات و روزنامه‌ها، گرایش برنامه‌ریزی آموزشی با ۱۸۱ استناد (۸/۰۷ درصد) در مرتبه بالاتر از گرایش مدیریت آموزشی با ۱۳۹ استناد (۶/۲۰ درصد) قرار دارد. همچنین استناد به سایر انواع منابع اطلاعاتی با ۲۲۵ استناد (۱۰/۰۴ درصد)، کمتر از یک هفتم استناد به کتاب‌ها را به خود اختصاص داده است و گرایش برنامه‌ریزی آموزشی حدود ۲ برابر بیشتر از گرایش مدیریت آموزشی از سایر انواع منابع اطلاعاتی استفاده کرده است.

از لحاظ مقایسه ۳ سال مورد بررسی به تفکیک با انواع منابع اطلاعاتی می‌توان نتیجه گرفت که میزان استفاده از کتاب‌ها در سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۵ در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی بیشتر بوده ولی در سال ۱۳۷۶ گرایش مدیریت آموزشی به میزان بیشتری از کتاب‌ها استفاده کرده است. در مورد مجلات و روزنامه‌های مورد استناد میزان استفاده از آنها در ۳ سال مورد بررسی میان دو گرایش مذکور تفاوت محسوسی وجود ندارد ولی در مورد سایر انواع منابع اطلاعاتی اختلاف بیشتر شده و در هر سه سال مورد بررسی گرایش برنامه‌ریزی آموزشی بیشترین میزان استفاده از سایر انواع منابع اطلاعاتی را به خود اختصاص داده است.

از طرفی بررسی زبان‌های منابع مورد استناد در کلیه پایان‌نامه‌های مورد بررسی مبین آن است که میزان استفاده از متون فارسی بسیار بیشتر از متون زبان‌های دیگر است، یعنی ۱۸۴۷ استناد (۸۲/۳۸ درصد) به منابع فارسی اختصاص دارد و پس از آن به ترتیب زبان انگلیسی با ۳۹۱ استناد (۱۷/۴۴ درصد) در مرتبه دوم و سایر زبان‌ها (عربی، فرانسه و آلمانی) با ۴ استناد (۰/۱۸ درصد) در مرتبه آخر قرار دارد. همچنین از میان دو گرایش مورد بررسی گرایش برنامه‌ریزی آموزشی با ۱۰۰۵ استناد (۴۴/۸۳ درصد) بیشتر از گرایش مدیریت آموزشی از منابع زبان فارسی استفاده کرده است. البته گرایش مدیریت آموزشی با ۲۴۱ استناد (۱۰/۷۵ درصد)، میزان استفاده بیشتری از منابع انگلیسی زبان داشته است و باز در مورد سایر زبان‌ها گرایش برنامه‌ریزی آموزشی با استناد (۰/۱۳ درصد) از گرایش مدیریت آموزشی پیشی گرفته است.

همچنین کتاب‌ها بیشتر منابع فارسی را با ۱۴۱۲ استناد تشکیل می‌دهند که این امر احتمالاً به دلیل آن است که اکثر مجلات لاتین دانشگاه اصفهان در سال ۱۹۹۲ به بعد به دلیل مشکلات ارزی، قطع و یا محدود شده‌اند و پس از آن به ترتیب مجلات و روزنامه‌های فارسی با ۳۲۰ استناد (۱۲ درصد) و سایر انواع اطلاعاتی فارسی با ۲۲۵ استناد (۷/۴۰ درصد) در مرتبه دوم و سوم قرار دارند. از کل استنادهای زبان انگلیسی رتبه اول با ۲۸۱ استناد (۱۲/۵۳ درصد) به کتاب‌ها و پس از آن به سایر انواع منابع اطلاعاتی با ۵۹ استناد (۲/۶۳ درصد) اختصاص دارد و در آخر، مجلات و روزنامه‌های انگلیسی با ۵۱ استناد (۲/۲۸ درصد) قرار دارند.

از میان کتاب‌های استفاده شده در کل پایان‌نامه‌های مورد بررسی، کتاب روش تحقیق در آموزش و پرورش تألیف دکتر قربانعلی سلیمی بالاترین بسامد را داشته که احتمالاً به دلیل اینکه منبع مورد نظر مفید و مؤلف آن یکی از اساتید درس روش تحقیق، استاد راهنما و استاد مشاور پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد می‌باشد، این امر طبیعی به نظر می‌رسد. البته برخلاف گرایش مدیریت آموزشی میزان استفاده از کتاب‌های لاتین در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی بسیار کمتر است و تنها دو عنوان کتاب، آن هم با بسامد کم استفاده شده است. همچنین در میان مجلات و روزنامه‌های فارسی استفاده شده در کل پایان‌نامه‌های مورد بررسی، فصلنامه تعلیم و تربیت در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی و نشریه مدیریت در آموزش و پرورش از بیشترین بسامد برخوردار هستند که با توجه به موضوع هر گرایش، این امر طبیعی به نظر می‌رسد. متأسفانه برخلاف گرایش مدیریت آموزشی، در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی از هیچ نشریه و یا سایر انواع منابع اطلاعاتی به‌جز زبان فارسی استفاده نشده است.

به‌طور کلی از میان منابع فارسی بیشترین بسامد در مرتبه اول مربوط به نشریه فصلنامه تعلیم و تربیت با ۵۵ بار تکرار و پس از آن به ترتیب نشریه مدیریت در آموزش و پرورش و

کتاب روش تحقیق در آموزش و پرورش تألیف دکتر قربانعلی سلیمی به ترتیب با ۴۳ و ۳۲ بار تکرار رتبه دوم تا سوم را به خود اختصاص داده‌اند. البته از میان منابع لاتین (انگلیسی، فرانسه و آلمانی) بیشترین تکرار به کتاب مقدمه‌ای بر آموزش و پرورش تألیف دونالد آری با ۱۱ بار تکرار مربوط می‌شود.

اکثر منابع مورد استناد دارای تاریخ نشر هستند و تنها ۴۰ استناد که اکثراً مربوط به منابع فارسی و عربی است فاقد تاریخ نشر می‌باشند. این امر در مقایسه با ۲۲۰۲ استناد که دارای تاریخ نشر هستند چندان محسوس نیست.

البته میان منابع فارسی و عربی در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی، سال ۱۳۷۱ هجری شمسی یا ۱۳۶ بسامد و در میان منابع لاتین، سال‌های ۱۹۸۷ و ۱۹۹۰ هر دو با ۱۱ بسامد بیشترین تراکم را به خود اختصاص داده‌اند. در گرایش مدیریت آموزشی سال ۱۳۷۳ با ۱۳۸ استناد و سال ۱۹۹۱ با ۲۷ استناد بیشترین منابع را به خود اختصاص داده‌اند که این امر نشانگر آن است که منابع مورد استناد در پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان گرایش مدیریت آموزشی روزآمدتر از منابع مورد استناد در پایان‌نامه‌های گرایش برنامه‌ریزی آموزشی است.

به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که در میان منابع فارسی، سال ۱۳۷۳ با ۲۶۴ استناد بیشترین بسامد و سال ۱۹۹۰ با ۳۶ استناد در میان منابع لاتین بیشترین میزان را نشان می‌دهند و در منابع لاتین فاصله زمانی منابع و تاریخ تدوین پایان‌نامه (متن) بیشتر از منابع فارسی است. این امر احتمالاً مربوط به مشکل دسترسی به منابع جدید لاتین، عدم آشنایی کافی پژوهشگران به زبان‌های خارجی، عدم استفاده از فن‌آوری نوین جست‌وجو و یا افزایش منابع فارسی در حوزه مورد نظر می‌باشد.

در مورد میزان حد اشتراک میان دو گرایش مورد بررسی می‌بایست اشاره کرد که بیشترین حد اشتراک میان کتاب‌های فارسی و عربی با ۶۰۵ استناد، و پس از آن میان مجلات و روزنامه‌های فارسی و عربی با ۱۲۷ استناد است و در مرتبه آخر کمترین حد اشتراک میان سایر انواع منابع اطلاعاتی فارسی و عربی با ۱۰ استناد می‌باشد. البته همین ترتیب در مورد منابع لاتین نیز صادق است. به طوری که بیشترین حد اشتراک میان کتاب‌های لاتین با ۱۹ استناد، مجلات و روزنامه‌های لاتین با ۹ استناد و سایر انواع اطلاعاتی با ۳ استناد می‌باشد.

بررسی میان منابع مورد استناد پایان‌نامه‌های مورد بررسی به تفکیک ۳ سال مورد بررسی به‌طور جداگانه نشان می‌دهد که حد اشتراک میان کتاب‌ها و نشریات فارسی و عربی از سال ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۶ سیر صعودی داشته است به طوری که حد اشتراک در سال ۱۳۷۶ نسبت به سال ۱۳۷۴ حدود ۲/۵ برابر شده است و این امر تا حدی ناشی از تأثیر پذیری پایان‌نامه‌ها از یکدیگر

است. چون در بعضی از مواقع پایان‌نامه‌های جدیدتر از منابع مندرج در پایان‌نامه‌های قدیمی‌تر استفاده کرده‌اند و پژوهشگران خود به‌طور مستقل به کاوش نپرداخته‌اند. در مورد منابع لاتین تنها میان کتاب‌ها در سال ۱۳۷۵ اشتراک وجود داشته است.

در مورد میانگین می‌توان نتیجه گرفت که در مجموع تعداد ۱۱۵۸ استناد در ۲۱ پایان‌نامه مورد بررسی در گرایش برنامه‌ریزی آموزشی استفاده شده است که به‌طور میانگین به هر پایان‌نامه ۵۵/۱۴ استناد و در پایان‌نامه‌های گرایش مدیریت آموزشی از ۱۰۸۴ استناد در ۱۷ پایان‌نامه مورد بررسی ۶۳/۷۶ استناد تعلق گرفته است و در گرایش مدیریت آموزشی میزان بیشتری استناد را نشان می‌دهد. به‌طور کلی از ۲۲۴۲ سند در ۳۸ پایان‌نامه مورد بررسی به هر پایان‌نامه ۵۹ استناد تعلق می‌گیرد. البته در مقام مقایسه، گرایش مدیریت آموزشی نسبت به گرایش برنامه‌ریزی آموزشی بیشتر از منابع لاتین در هر پایان‌نامه استفاده کرده است.

از کل تعداد استنادها، ۱۸۴۹ مورد به فارسی و عربی و ۳۹۳ مورد به لاتین اختصاص داشته و بدین ترتیب میانگین استنادهای فارسی و عربی ۴۸/۶۶، و لاتین ۱۰/۳۴ در هر پایان‌نامه است. به عبارت دیگر میزان استفاده از استنادهای فارسی و عربی حدود ۴/۵ برابر استنادهای لاتین است که با توجه به کثرت تألیقات و ترجمه فارسی در حوزه علوم تربیتی و سهولت دستیابی منابع فارسی، این امر طبیعی به نظر می‌رسد.

پیشنهادها

با توجه به اینکه اعتبار هر متن پژوهشی از جمله پایان‌نامه‌ها به مأخذ آنها بستگی دارد و از طرفی پژوهشگران پایان‌نامه‌ها در یک حوزه محدود و به‌صورت عمیق پژوهش و تحقیق انجام می‌دهند. فهرست مأخذ آنها به منزله کتابشناسی تخصصی محسوب می‌شود. به این لحاظ می‌بایست بر ارائه اطلاعات کتابشناختی استاندارد منابع و مأخذ مورد استفاده در پایان‌نامه‌ها، تأکید و اهمیت بیشتری مبذول داشت.

در زیر پیشنهادهایی در زمینه پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد علوم تربیتی در دو گرایش مدیریت آموزشی و برنامه‌ریزی که مورد بررسی قرار گرفتند، ارائه شده است:

۱. تدوین راهنمای تنظیم رساله جهت یکنواخت کردن چهارچوب بنیادی و دادن خط‌مشی کلی و ایجاد هماهنگی میان استادان؛
۲. ارزش‌گذاری وضعیت مأخذ در ارزیابی پایان‌نامه از لحاظ دقت، تحقیقی بودن، روزآمدی، رعایت اصول کتابشناختی؛
۳. نظر به اینکه در موارد بسیاری تاریخ متون متأخرتر از تاریخ استنادهاست، لذا شایسته

است مؤلفان پایان‌نامه‌ها، بیشتر از منابع جدید و دست اول استفاده کنند و کمتر تحت تأثیر پایان‌نامه‌های قبلی قرار گیرند؛

۴. بررسی‌های انجام شده حاکی از آن است که میزان استناد به مقالات مجلات و روزنامه‌ها به نسبت استناد به کتاب‌ها در سطح بسیار نازلی صورت گرفته است. لذا شایسته است به نحو مقتضی به پژوهشگران پایان‌نامه‌ها تذکر داده شود تا از مجلات، که آخرین دستاوردهای علمی و اطلاعاتی را در بردارند استفاده بیشتری کنند و از طرفی بخش اصلی بودجه خرید منابع کتابخانه دانشکده علوم تربیتی برای خرید نشریات ادواری در حوزه علوم تربیتی و حتی در جهت تکمیل شماره‌های قبلی آن صرف شود.

۵. برای بهینه‌سازی مجموعه کتابخانه دانشکده علوم تربیتی، ارتباطات داخلی و خارجی این کتابخانه با سایر مراکز اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌ها وسیع‌تر شود.

۶. میزان استفاده از منابع لاتین در مقایسه با منابع فارسی و عربی بسیار اندک است. از این جهت ضروری است مؤلفان پایان‌نامه‌ها عنایت بیشتری به متون و مقالات لاتین داشته و با استفاده از شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای موجود در دانشگاه اصفهان، بر غنای مطالب تحقیقی خود بیافزایند. پیشنهاد می‌شود کتابخانه جهت خرید منابع، توجه اصلی به تهیه منابع منتشر شده به زبان انگلیسی در حوزه علوم تربیتی و روانشناسی داشته باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مأخذ

۱. غریبی، حسین. مقدمه، چکیده پایان‌نامه‌های ایران. دوره اول. شماره ۲ (تابستان ۱۳۷۲)، ص ۱.
۲. بنی‌اقبال، ناهید. پایان‌نامه‌ها به عنوان ابزار تحقیق و اطلاع‌رسانی، در سمینار تحقیق و توسعه (۲۸-۲۶ تیرماه ۱۳۶۸)، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های ارائه شده (تهران: سازمان پژوهش‌های علمی و صنعتی ایران، ۱۳۶۹)، ص ۵۶۲.
۳. حرّی، عباس. مروری بر اطلاعات و اطلاع‌رسانی. تهران: نشر کتابخانه، ۱۳۷۲.
۴. همان، ص ۲۲۶.
۵. دیانی، محمدحسین. روش‌های تحقیق در کتابداری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹.
۶. دهاوان، اس.ام، اس.ک. قول؛ اس.بی. جین. طرحی جهت انتخاب مجلات علمی، ترجمه حسین داودی‌فر، فیروزه مولاپرست، اطلاع‌رسانی، دوره ششم، ش ۱ و ۱۲ (۱۳۶۱)، ص ۴۶.
۷. حرّی، عباس. تحلیل استنادی و شباهت‌های آن با علم‌الحدیث. نشر دانش، سال چهارم (بهمن و اسفند ۱۳۶۲)، ص ۱۳.
۸. موسوی، شهرآذر. تحلیل استنادی مقالات سرگذشت‌نامه‌ها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۹. حرّی، عباس. بررسی وضع پیشینه در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی

- برشکی، مجله روانشناسی و علوم تربیتی، سال دوم، ش ۴-۱ (بهار - زمستان ۱۳۷۵)، ص ۳۳-۴۷.
۱۰. کولانیان، فردین. بررسی میزان کاربرد انواع منابع اطلاعاتی در طرح‌های تحقیقاتی موسسه واکسن و سرم‌سازی زازی کرج (تحلیل استنادی نشریه آرشیو موسسه زازی ۱۳۷۵-۱۳۱۷) پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، ۱۳۷۶.
11. Charles, J. Popovich, *Business/ Management Research Characteristics and Collection Evaluation: Citation Analysis of Dissertations* (New York, 1975).
12. Arjun Lal, *Ranking of Periodicals in the Field of Soil Science. Annals of Library Science and Documentation*, 32 (Feb.1990): 67-73.
13. Ls. Zipp. *Thesis and Dissertation Citations as Indicators of Faculty Research use of University Library Journal Collection. In Expanding Boundaries: Geoscience Information for Earth Systems Science. Proceedings of the Thirty _ First Meeting of the Geoscience Information Society (October 28-31. 1996) (Denver: American Geological Institute. Alexandra. 1997). P. 101.*
۱۴. سلیمی، قربانعلی. *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در آموزش و پرورش*. اصفهان: فیروز نشر سپاهان، ۱۳۷۰.
15. Donald Ary, Lucy Cheser Jacobs, Asghar Razavieh, *Introduction to Research in Education* (New York: Holt Rinehartat Winston, 1972).